

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(6)/2025, 56-62

УДК: 821.512.154

DOI: [10.52754/16948874_2025_2\(6\)_6](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_2(6)_6)

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ «ЧООЧУН» КААРМАНДАР

ПЕРСОНАЖИ-«ЧУЖАКИ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

“STRANGER” CHARACTERS IN THE WORKS OF CHYNGYZ AITMATOV

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

Арапбаева Калдаркан Кутмидиновна

Арапбаева Калдаркан Кутмидиновна

Arapbaeva Kaldarkan Kutmidinovna

студент, Ош мамлекеттик университети

студент, Ошский государственный университет

Student, Osh State University

journal@oshsu.kg

ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ «ЧООЧУН» КААРМАНДАР

Аннотация

Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун аз изилденген чыгармасы болгон “Деңизде бойлой жорткон Ала-Дөбөт” повести талданат. Макалада окуянын жаралышына байланыштуу тарыхый, маданий жана өмүр баяндык контексттер, ошондой эле анын идеялык жана көркөм өзгөчөлүктөрү каралат. Айрыкча, кыргыз окурмандарына Айтматовдун көркөм чечмелөөсү аркылуу биринчи жолу тааныштырылган нивх элинин образына көңүл бурулат. Макалада нивх элинин салттуу маданиятынын, фольклорунун, дүйнө таанымынын жана жашоо шарттарынын негизги өзгөчөлүктөрү, алардын деңиздин табигый элементи менен болгон мамилеси жана окуянын образын калыптандыруудагы мифологиялык мотивдердин ролу каралат. Макалада ошондой эле этнографиялык материал менен Айтматовдун философиясынын ортосундагы байланыш, анын ичинде анын чакан элдердин тагдыры, маданий эс тутумду сактоо жана жалпы адамзаттык баалуулуктар жөнүндөгү ой жүгүртүүлөрү каралат. Окуянын жазуучунун чыгармачылыгынын эл аралык темасын өнүктүрүүдөгү жана кыргыз адабиятынын көркөм мейкиндигин кеңейтүүдөгү маанилүү звено катары мааниси жөнүндө тыянак чыгарылат.

Ачкыч сөздөр: нивхилер, өрдөк Лувр, нерпа, аңчылык, фольклор, антропонимдер, Сахалин аралы

ПЕРСОНАЖИ-«ЧУЖАКИ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

“STRANGER” CHARACTERS IN THE WORKS OF CHYNGYZ AITMATOV

Аннотация

Статья посвящена анализу рассказа Чингиза Айтматова «Пегий пёс, бегущий краем моря», одного из менее изученных произведений писателя, занимающего особое место в мировой литературе XX века. В работе рассматриваются историко-культурные и биографические предпосылки создания рассказа, а также идейно-художественные особенности произведения. Особое внимание уделяется образу нивхского народа, впервые представленному киргизскому читателю в художественном осмыслении Айтматова. В статье раскрываются ключевые черты традиционной культуры, фольклора, мировоззрения и условий жизни нивхов, их взаимоотношение с природной стихией моря, а также роль мифологических мотивов в формировании образной системы рассказа. Анализируется связь этнографического материала с авторской философией Айтматова, его размышлениями о судьбе малых народов, сохранении культурной памяти и общечеловеческих ценностях. Сделан вывод о значении рассказа как важного звена в развитии интернациональной тематики творчества писателя и расширении художественного пространства киргизской литературы.

Abstract

This article analyzes Chyngyz Aitmatov's story “Spotted Dog Running at the Edge of the Sea”, a less-studied work by the writer who holds a special place in 20th-century world literature. The article examines the historical, cultural, and biographical contexts surrounding the story's creation, as well as its ideological and artistic features. Particular attention is paid to the image of the Nivkh people, first introduced to Kyrgyz readers through Aitmatov's artistic interpretation. The article explores key features of the traditional culture, folklore, worldview, and living conditions of the Nivkh people, their relationship with the natural element of the sea, and the role of mythological motifs in shaping the story's imagery. The article also examines the connection between ethnographic material and Aitmatov's philosophy, including his reflections on the fate of small peoples, the preservation of cultural memory, and universal human values. A conclusion is made about the significance of the story as an important link in the development of the international theme of the writer's work and the expansion of the artistic space of Kyrgyz literature.

Ачкыч сөздөр: нивхи, утка Лувр, нерпа, охота, фольклор, антропонимы, остров Сахалин

Keywords: nivkhs, Louvre duck, seal, hunting, folklore, anthroponyms, Sakhalin Island

Киришүү

Биздин макалабыздын аталышы бир караганда таң калыштуудай туюлушу мүмкүн, анткени Чыңгыз Айтматовдун бардык чыгармаларынын каармандары эчак эле бүт дүйнөнүн окурмандарына белгилүү болуп, алардын жүрөктөрүнөн орун тапкан десек жаңылбайбыз. Анда эмне үчүн «чоочун» каармандар болмокчу? Биз бул жерде кыргыз тилдүү окурмандарды эске алып жаткандыгыбызды эскерте кетели. Айтматовдун алгачкы аңгемелери менен повесттеринин баары негизинен кыргыз кыртышынан, кыргыз турмушунан алынган. Эпизоддук айрым персонаждарды эске албаганда, дээрлик бардык каармандары тең кыргыздар. Алгачкы романындагы окуялар гана казак жергесинде өтүп, анын каармандары да казак улутундагылар. Бирок кыргыз менен казак илгертен бир тууган эл катары каралгандыктан, окурман андагы каармандарды кыргыз катары эле кабыл алат, эч бөтөнсүтпөйт. Айрым орус (Авдий Каллистратов), грузин (Гурам Джохадзе) тектүү каармандар деле СССР мезгилинин саясаты менен бир үй-бүлөнүн мүчөлөрүндөй кабыл алынган. Анан эле 1977-жылы «Знамя» журналынын №4 санына «Пегий пес, бегущий краем моря» деген аталыштагы повести жарыяланып, аны жазуучунун айылдашы Ашым Жакыпбеков кыргыз тилине которуп, 1981-жылы «Делбирим» китебине кирген. Ошондо алгач ирет кыргыз окурмандары ага чейин өздөрү үчүн белгисиз болгон жер, бейтааныш эл, алардын маданияты тууралуу маалыматка ээ болгон. Башкача айтсак, Айтматовдун ага чейинки каармандарына «чоочун» каармандар келип кошулган.

Нивхилер деген кимдер? Алар тууралуу кыргыз тилиндеги алгачкы маалымат булагын карасак: «Революцияга чейин гияктар деп аталган бул эл Амур дарыясынын (РСФСРдын Хабаров крайы) төмөнкү агымынын алабында жана Сахалин аралында жашайт. Жалпы саны 4,4 миң (1970) адам. Нивх тилинде сүйлөшөт. Нивхилер Охот деңизинин жээгинде жана Амурдун алабында байыркы неолит доорунда жашаган элдердин тукумдары болушу ыктымал. Нивхилердин Октябрь революциясына чейинки кесиби балык жана деңиз айбандарын кармоо болгон. Үй айбандарынан ит гана багышкан. Уруучулук калдыктары нивхилерде көбүрөөк сакталган. Нивхилердин көпчүлүгү православие дининде деп эсептелсе да, шамандык ырым-жырымдарга ишенген» (КСЭ, 4-т. 1979; 407). Андан кийин жарыяланган эмгектерде деле жогорудагы эле маалыматтар кайталанып, болгону палеоазиат тилдеринин уясына, монголоид расасына киргендиги кошумчаланган (Аттокуров, 1989; 157-158). Жогоруда белгиленип кеткендей, нивхилер палеоазиат тил уясындагы элдерге кошулат. Бирок алардын тили өзгөчө тил катары саналат, аны дүйнөнүн кайсы бир тили менен болгон тектештигин аныктоо мүмкүн болбогондуктан палеоазиат тобуна кошушат (Кондратов, 1974; 87). Болгону ушул, нивхилер тууралуу башка маалыматтар кыргыз окурмандарына белгисиз. Бир эле империянын курамында болгон менен, эки эл бири-бири тууралуу кабары болгон эмес деп тартынбай айтууга мүмкүн.

Мындан улам анда кайдан жүрүп, эмне себептен Чыңгыз Айтматов бул аз сандуу, дээрлик белгисиз элдин турмушунан алып, өзүнүн «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестин жазып калган деген суроо туулат. Повесттин жазылыш тарыхына назар салсак, нивх элинен чыккан жазуучу, ышкыбоз аңчы Владимир Санги бир ирет Айтматовду конокко чакырып, андан мурун эле Якутияда аңчылыкка барып, атып келген өрдөктүн эти менен сыйлайт. Алардын арасында башка өрдөктөрдөн жазы тумшугу менен айырмаланып, нивхиче *лувр* – «кашык ооз» деп аталган өрдөк да болот. Анткени, анын жазы тумшугу кудум эле кашыкка окшош болот экен. Эт бышканча Айтматовду алаксытып үчүн Владимир Санги

ошол өрдөктүн жерди кантип жасаганы жөнүндө байыркы нивх жомогун айтып берет. Бул жомокто мурда эч жерде кездешпеген окуялардын философиялык жана эстетикалык жактан чечмелениши, нукуралыгы Айтматовду абдан таң калтырат. Андан сырткары Санги өзүнүн балалык чагында чоң атасы менен деңизге аңчылыкка чыгып, туманда адашып кетишип, түндүк уюл үкүсүнүн учуп өткөн багыты менен жүрүп отуруп жээкке чыгышкандыгын да айтып берет. Катуу таасирленген Айтматовдун: «Жазасыңбы?» - деген суроосуна Санги: «Белек кылам!» деп жооп берет (Муратов, 2018; 127-130). Ошентип бир жылдан кийин сөз болгон повесть жаралат. Албетте, Айтматовдун кесиптешинин айтып бергени менен эле чектелип калбаганы, өз алдынча нивхилердин фольклору, этнографиясы, маданияты менен таанышып, атайын даярдык көргөнү шек туудурбайт. Алсак, чыгармадагы Орган, Эмрайн, Мылгун, Киrisk, Музлук, Псулк сыяктуу ысымдар кайдан алынган? Дегеле нивхилерде мындай ысымдар жолугабы? Биздин колубуздагы эмгекте палеоазиат тобундагы кет, коряк, чукот, эскимос сыяктуу элдердин адам ысымдары белгиленип, бирок алардын катарынан нивх эли орун алган эмес (Справочник личных имен..., 1989; 383-410). Бул, биринчиден, аталган элдин санынын аздыгы менен, экинчиден, ошол кезге чейин атайын изилдөөлөр болбогондугу менен түшүндүрүлсө керек. Нивхи жазуучусу Владимир Сангинин өзүнүн уулунун аты Позвейн болуп, ага арнап жазылган «Кевонгдордун үйлөнүшү» романында Касказик, Наукун, Ыкилак, Хиркун, Ньолгун, Лидяйн, Чочуна (якут), Ненон, Лайргун, Чиндын, Эмрайн, Фулфун, Мылгун, Кворгун, Орган, Киrisk деген эркек ысымдары, Талгук, Ланьгук, Псулк, Музлук, Иньгит сыяктуу аял ысымдары жолугат. Көрүнүп тургандай, Сангинин романында Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы каармандардын баарынын ысымдары орун алган. Андыктан Айтматов палеоазиат тил тобуна кирген элдердин ысымдары менен таанышып, алардын ичинен нивхи ысымдарын жолуктура албагандыктан, өз каармандарынын ысымдарын кесиптеши Владимир Сангинин аталган чыгармасынан алган деп айта алабыз.

Сангинин романында түрк тилдеринен кирген айрым сөздөр да учурайт. Алсак, нивхилер менен кошо жашаган каармандарынын бири Чочуна деген ысымга ээ да, аны автор якутча «жапайы» деген мааниде экенин көрсөтүп, бул ат ага ар ким менен мушташкан чыр мүнөзү үчүн коюлганын белгилейт (Санги, 1985; 20). Эске тилибиздеги *чоочун* деген сөз дароо келет, анткени чоочун адам гана өзүнө бейтааныштар менен урушары түшүнүктүү. Романдагы айрым сөздөргө берилген түшүндүрмөдө нивхилер сырдуу күчү бар ичкиликти *арак* деп аташары, анын түрк-монгол тилдериндеги «арака» дегенден алынгандыгы да көрсөтүлгөн (155-б.). Нивх тилинде *аки* – улуу ага, *ака* – улуу агага кайрылуу формасы (48-б.) экендиги да кызыгууну жаратат.

Айтматов өз повестинде палеоазиат тобуна кирген элдердин бир эле тили тууралуу маалыматтар эмес, алардын каада-салттары, чарба жүргүзүү ыкмалары менен да таанышкан деп ойлойбуз. Мынттип ойлообузга эскимос эли тарабынан аткарылчу «биринчи нерпа» жөрөлгөсү негиз болмокчу. Ал салт боюнча биринчи нерпасын аткан аңчы белине чейин жылаңачтанып жерге жаткан да, анын үстүнөн муздак аңды, нерпаны сүйрөп өтүшкөн. Биринчи аңды атып алуу кандайдыр бир ырым менен коштолгон. Эмнеге экендигин өздөрү билишпесе да, бул салтты бардыгы тең сактаган (Эскимосские сказки..., 1988; 400). Бул салттын нивхилерде бар же жок экендиги бизге белгисиз, бирок Айтматов: *«Аткан жерде нерпанын боорун жееш мергенчинин расми. Орган жүйүр отура калып, боорду тилке-тилке кести. Беркилер да жанаша отуруп, ар ким өз шыбагасына чымчым туз сээп сугуна баштады. Килтилдеген жумшак, жылуу боор даамдуу эле, мергенчилер таңдайларын*

такылдата тамшана сугунуп жатышты. Майлуу ширеси тилди үйрүп, боор оозго тийди-тийбеди өзү эрип жаткандай. Нагыз эр кишиче аңда жүрүп, чийки боор жееш Кирискенин көздөгөн максаты эле, ага жетти» (Айтматов, 1982; 257) деп «биринчи нерпа» салтынын өзүнчө вариантын сүрөттөп, Кирисктин «тушоосун кесип» жатса: «Сүзүп кетер алдында мергенчилер бул аралдын Эгесине курмандык шыбагасын таштап кетүүнү да унутпады. Нерпанын жүрөгүн майдалап туурап, кийинки келгенде да ушундай олжо бер дешип, аралга чачып салышты» (Айтматов, 1982; 257) деп, аңчылыктагы дагы бир салтты баяндайт. Бул салт Сангинин романында миф-ард – «жерди тамактандыруу», башкача айтканда ошол жердин ээсинин рухун «тоюндуруу» деп аталган (Санги, 1985; 98). Жаңы атылган нерпанын ысык боорун сугунуу салтын Айтматов кыргыз мергенчилеринин атып алган кийиктин боорун чокко кактай салып, нары-бери бышырып жечү адатынан таасирленип киргизиши да мүмкүн, анын үстүнө ар кандай андын боору башка этинен жумшактыгы, тез бышкандыгы менен айырмаланат эмеспи. Сангинин чыгармасында каармандар жаңы союлган бугунун боорун жешкен эпизод сүрөттөлөт. Негизи, дүйнө элдеринин мергенчилик салттарынын баарынан тең окшоштуктарды табууга мүмкүн.

Эгерде мал багууда же дыйканчылыкта алынчу төл же түшүм адамдын аракетине, эмгегине байланыштуу болсо, аңчылык адамдын эркине жараша болгон эмес. Ошондон улам аңчылык ийгиликти «камсыздоочу» магиялык ырымдар, түрдүү ишенимдер жана өлтүрүлгөн жаныбарга карата тыюулар менен коштолгон. Европанын жогорку цивилизациялуу элдериндеги алда качан эле жоголгон мындай аңчылык ишенимдеринин калдыгы катары белгилүү аңчылык параддары менен фестивалдар, мергендин шляпасына өлтүрүлгөн андын канына малынган кичинекей бутакчаны кыстарып коюу адаты, уучуну таамай аткандыгы менен куттуктаганга, жарадар болуп өлгөнү жаткан андын көзүнчө кубанганга тыюулар ж.б. кала берет (Еремин, 1975; 217). Мындай ишенимдер, ырымдар, тыюулар аңчылыкка тиешеси бар элдердин баары үчүн мүнөздүү деп айтсак жаңылышпасак керек. Анын бир үлгүсүн Чыңгыз Айтматовдун чыгармасынан да кезиктиребиз: «Бирок бул жагдайды жарыя айткан эч ким жок. Ар кимдин ичинде жаткан купуя сыр ошол, айтылса да сейрек айтылат. Ошол үчүн Ала-Дөбөттүн жакасын жайлаган Айым-Балыктын журту Кирискенин алгач деңизге сапар тартып баратканын анча таназар албагандай болду. Тескерисинче, агайын-туугандары баланын чоңдорду ээрчип ууга чыкканын байкамаксанга алды, бул окуяга көп деле маани бербегендей көрүндү. Узатып чыккан жалгыз апасы болду. Ал дагы деңиз сапары тууралуу лам деп ооз ачкан жок, булуңга жетпей коштошту. Атайылап үн катып, уулуна: «Бара кой, токойго бара кой!» - деди, деңиз жакты карабай, тоо боорундагы токойду карап туруп айтты: «Байка, отунуң кургак болсун, өзүң адашып кетпе!» (Айтматов, 1982; 229-230). Бул салттын нивхилерде болгондугу анык: балык уулоого бараткан нивх аны башкача атаган же башка нерселер тууралуу айткан – антпесе балык анын оюн билип калып, күн мурун башка жакка кетип калып, тордон буйтап өтүп, анын колуна түшпөй коёт деп ишенишкен. Айтматовго «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестинин негизги идеясын тартуулаган В. Сангинин чыгармасында чортон балык (щука) ууламак болгон Касказик аларды боорукер байбичелер деп атайт (Санги, 1985; 57). Мындай тыйым кыргыз мергенчилери үчүн азыркы учурга чейин маанисин жоготпой жашап келет. Жолу буулуп калбасын үчүн аңчылыкка бара жатканын угуза айткан эмес, атүгүл мергендин үйүндөгүлөр да жаап-жашырып, «айылчылап кетти» же «отун алганы кетти» деп тергеп айтышкан. Кош бойлуу аял мерген атып келген кийиктин этинен ооз тийип койсо да мергендин жолу буулуп калат деп эсептелген, андай учурда ошол келинге жети тооч бышыртып, аны тоого алып

барып, өзү жалгыз жеп гана жолун ача алган. Мерген узак убакытка чейин аң уулоого чыкпай койсо да мылтыгы кырсыгып калат деп ишенишкен. Мылтыктын кырсыгын жоюу үчүн аны эч кимге билгизбей үйдүн босогосуна туурасынан таштап койгон. Кирген-чыккан адамдар же боюнда бар аял аттап өтсө, мылтыктын кырсыгы алынат деп эсептелген. Ал мылтык менен ууга чыкканда атып алынган аңдын каны менен мылтыктын оозун, кундагын кандап койгон. Мылтыкты мүрзөдөгү кепин менен тазалап, жыландын таштаган терисин оозуна салып же арчадан ысырык салып да ырымдашкан (Мурзакметов, 2025; 51-52). Булардын аңчылык магиясы экендигинде шек жок.

Албетте, нивхилердин маданияты, этнографиясы тууралуу изилдөөлөр сейрек болгондуктан, Айтматов көбүрөөк алардын фольклору менен таанышууга көңүлүн бурганы байкалып турат. Мисалга алсак, повесттеги Лувр өрдөк тууралуу сюжет нивх элинин «Дүйнөнүн жаралышы жөнүндө» («О сотворении мира») аттуу жомогунан алынгандыгы дароо эле байкалат, ырас, жомок боюнча жумуртка тууй албай кыйналган канаттуу суу чулдугу болсо да, дагы бир варианты катары лувр өрдөк катышат. Саягы, Айтматовго өзүнө тааныш чулдукка караганда нивхиче *лувр* – «кашык ооз» деп аталган өрдөк катышкан варианты жагып, аны тандап алгандай. Ал эми Айым-Балыктын образы жазуучуга бул повесттин уюткусун айтып берген нивх жазуучусу Владимир Санги тарабынан жыйналган жомоктордун ичиндеги «Деңиз аялынын кызына үйлөнгөн кедей тууралуу» («О бедняке, который женился на дочери морской женщины») деген уламыштан (Санги, 1985; 395-398) алынган деп ойлойбуз. Айтматов сөз болгон байыркы, карапайым жомокторду кошумчалап иштеп чыгып, алардын мазмунунан жалпы адамзаттык проблемаларды берген философиялык ойлорду көтөрө алган.

Бирок кандай болгондо да чоочун, бөтөн элдин турмушу тууралуу чыгарма жазуу оңой жумуш эмес. Айтматов нивхилердин арасына барган эмес, алардын жашоосун өз көзү менен көргөн эмес, акылы, жүрөгү аркылуу гана «көргөн». Кайталап айтсак, нивх эли тууралуу илимий, этнографиялык изилдөөлөр да өтө эле чектелүү. Андыктан нивх элинен чыккан жалгыз жазуучу Владимир Сангинин чыгармаларын жана нивх фольклорун окуу менен гана чектелген. Демек, айрым деталдардын так берилбей калышы толук мүмкүн. Ошондуктан көпчүлүк кыргыздардын катарында Сахалинге барып, кокус интервью алып калган журналист Абдыжапар Нурдинов менен болгон маегинде В. Санги мындай деп айтат: «... өзү айткандай, чыгармада нивхилердин турмушун билбегендигин мен ошол элдин өкүлү, болгондо да жазуучу катары окуганда эле көргөм. Маселен, деңиз үстүндө, болгондо да жаздын суук күнү эч качан адам чаңкабайт. Мындай көрүнүш күн ысык тийген өлкөлөргө мүнөздүү. Анан да нивхи өзүн жаратылыштын бир бөлүгү катары сезет. Ошондуктан ал эч качан жаратылышка каршы чыкпайт. Эсиңиздеби, Мылгундун шамалды ашатып сөгүп атканы? Ушул сыяктуу нивхилердин турмушуна шайкеш келбеген окуялар чыгармада көп эле учурайт». Бул пикирлерин В. Санги авторго жазып берген экен, Айтматов болсо «спасибо за честность» деп колун кысып коюптур (Муратов, 2018; 131). Бирок бул сымал так эмес деталдар окурмандар үчүн андай деле маанилүү эмес, бул көркөм чыгарма үчүн мүнөздүү көрүнүш. Жазуучу бүгүн дээрлик жоголуп кеткен кичинекей элдин фольклорунан жогорку философиялык ойду – улуу муундун кийинки урпактардын келечеги үчүн жооптуу экендигин, адамзаттын жападан жалгыз мекени – Жер планетасы экендигин таап, аны жар сала алган.

Кыскача жыйынтыктай келсек, Кыргызстан менен нивхилердин мекени болгон Сахалин аралынын ортосун миңдеген километрлерге созулган аралык бөлүп турганына,

кыргыздар менен нивхилердин тарыхый байланыштары такыр болбогондугуна карабай, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылык генийинен жаралган «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повести жарыялангандан кийин анын каармандары «чоочун» катары кабыл алынбай, тез эле элге алынып, башка каармандары сыяктуу эле өздөй сезилип кеткендигин айта кетсек болот. Жалпы адамзаттык баалуулуктар Айтматовдой залкардын калеми аркылуу жуурулушуп, ажырымдар жоюлуп, синишип кеткендигин кыргыз гана эмес, бүт дүйнөнүн окурмандары моюндаганынан шек санабай эле коюуга мүмкүн. Өзүнүн чыгармалары аркылуу Айтматов бүт дүйнөнүн элчиси, жалпы адамзаттын мугалими катары кызмат өтөгөнү жылдар өткөн сайын улам дааналанып көрүнүүдө.

Адабияттар

1. Айтматов, Ч. (1982). *Үч томдон турган чыгармалар*. Т.2. Фрунзе: Кыргызстан.
2. Еремин, Г., Ефанов, Г. (1975). На охотничьих тропах планеты. Бригантина. *Сборник рассказов о путешествиях, поисках, открытиях*. Москва: Молодая гвардия.
3. Кондратов, А. (1974). *Земля людей – земля языков*. Москва: Детская литература.
4. Кошалы кызы, Б. (2023). Ч. Айтматовдун чыгармаларынын көркөмдүк аксиологиялык мазмуну. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, (2(2), 23–29. [https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2\(2\)_3](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_3)
5. *Кыргыз совет энциклопедиясы*. (КСЭ). 4-т. (1979). Фрунзе: КСЭнин Башкы редакциясы.
6. Муратов, А., Акматов, К. (2018). *Чыңгыз Айтматов: цифралар жана фактылар*. Бишкек.
7. Мурзакметов, А. (2025). *Илимий макалалар жыйнагы*. Бишкек: Эконом-принт.
8. Осмонова, Н., Оморкулов, Б. (2025). Нравственные основы прозы А.С. Пушкина и Ч. Айтматова. *Вестник Ошского государственного университета*, (2), 168–177. https://doi.org/10.52754/16948610_2025_2_15
9. Салиева, Г. (2025). Кыргыздардын календардык түшүнүктөрү. *Евразия изилдөөлөрү ачык журналы*, 2(2), 66. 16-23. <https://doi.org/10.65469/eijournal.2025.2.3>
10. Санги, В. (1985). *Месяц рунного хода*. Москва: Советский писатель.
11. *Справочник личных имен народов РСФСР*. (1989). Под ред. А.В. Суперанской, Ю.М. Гусева. Москва: Рус. яз.
12. *Эскимосские сказки и мифы*. (1988). Перевод с эскимосского и английского. Составление, предисловие и примечания Г. А. Меновщикова. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука».
13. *Этнография боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү*. (1989). Түзүүчү Аттокуров С. Фрунзе: Илим.